

A MISKOLCI ISRAELITA KIS- ÉS KÖZÉPPOLGÁRSÁG AZ I. VILÁGHÁBORÚT MEGELŐZŐ ÉVTIZEDEKBEN

CSÍKI TAMÁS

A miskolci zsidó kis- és középpolgárság megragadása, egyáltalán definiálása a múlt század utolsó évtizedeiben nem egy nehézségbe ütközik. Mindenekelőtt az általános kategóriaalkotó tényezők problémájára kell utalnunk (kiket, mely társadalmi csoportokat tekinthetünk kis- és középpolgárságnak, kiskereskedőknek vagy kisiparosoknak stb.), amihez elkerülhetetlenül szükséges a helyi viszonyok, a miskolci gazdaság fejlettségi szintjének és társadalmi tagozódásának figyelembevétele.¹ Ráadásul különbséget kell tenni az izraelita, illetve a keresztény kis- és középpolgárság között, s nem elsősorban az önmeghatározás különbözősége miatt. Hiszen – általánosan fogalmazva – a céhszervezet felbomlása után a zsidó polgárság eredményesebben tudott alkalmazkodni az iparszabadság nyújtotta előnyökhöz, illetve védekezni a változó körülményekkel, pl. a gyáripar növekvő konkurenciájával szemben. Oly módon, hogy átalakítja, vagy a lehető legkorszerűbb berendezésekkel ellátva modernizálja műhelyét, ezáltal kevesebb segítséget alkalmazva is versenyképesebb, „polgárosultabb” lehet a nagyobb keresztény cégeknél. Előny továbbá az izraelita polgárság számára a saját, illetve alkalmazottaik szakképzettségének magasabb foka (a zsidóság iskolázottságának fejlettségére, legalábbis a más felekezetekhez viszonyított jobb minőségére utalhatunk) és a nagyobb érdekképviseleti-egyesületi szervezethez.² Mindezzel összefügg, s ez tovább nehezíti az izraelita kis- és középpolgárság bemutatását, hogy a múlt század utolsó harmadában nagy társadalmi mobilitás jellemezte őket: rendkívül elmosódott és könnyen átjárható határok húzódtak a zsidóság különböző vagyonú rétegei között, ráadásul e vagyonok számbavétele nehézkes és nehezen összemérhető, mivel állandó mozgásban volt a legkülönbözőbb befektetésekben, vállalkozásokban, kölcsön- és uzsoraügyletekben stb. (Továbbá a részvénytársasági forma, amely a gyors tőkekoncentrációt segítve igen hamar elterjedt Miskolcon a dualizmus első évtizedeiben, az izraelita kispolgárság számára is a gazda-

1 Ennek kifejtésére e tanulmány keretei között nem vállalkozhattunk. Emellett valamennyi kategóriaalkotó tényező, a segédszám, a jövedelemviszonyok, az iskolázottság, az életmód, ami esetünkben speciálisan jelentkezhethet, teljes és egységes feltárása sem igen lehetséges a rendelkezésre álló források szűkössége miatt. Továbbá e tényezők kritériumrendszere „fővároscentrikus”: az ottani gazdasági-társadalmi fejlődés sajátosságaihoz és lehetőségeihez igazodva jelent meg a történetírásban, ezért ezek egyszerű adaptálása a vidéki városokra problematikus. (Egy pesti, belvárosi, izraelita kiskereskedő pl. egészen más gazdasági súllyal és üzletvitellel rendelkezik, mint egy miskolci, ugyanakkor szerepe bizonyára kisebb s egészen más jellegű városa kereskedelmében, mint vidéki társáé.) Ezen ellentmondás feloldásához szükséges Miskolc dualizmus kori gazdasági-társadalmi fejlődésének, feltételeinek és speciális jegyeinek mind átfogóbb, szélesebb körű ismerete. Azt is jeleznünk kell, hogy tanulmányunkban a „kis- és középpolgár” fogalmakat szűkített értelemben, csupán a gazdasághoz közvetlenül kötődő rétegekre, iparosokra, kereskedőkre vonatkozóan használjuk.

2 Ennek bizonyítékait később látjuk. Vö.: *Csíki T.: A miskolci zsidóság térfoglalása és az izraelita nagyipar dualizmus évtizedeiben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. (Szerk.: Veres L.–Viga Gy.) 1994. 295–96.*

ság különböző ágazataiban tette lehetővé a tőke működtetését és gyarapítását. – Természetesen mindez a kispolgárság egy részére vonatkozhatott.)

Nagy vállalkozókedv jellemezte tehát a miskolci zsidóságot: 1902-ben pl. a 120 új iparigazolvány (s a 62 bevont) többsége is az ő nevükhöz fűződött, csakúgy mint 1903-ban. (Ekkor 135 az induló és 84 a tevékenységét megszüntető iparosok száma.) 1913-ban a növekvő számadatok mögött a zsidóság aktivitásának, a kedvező konjunktúra hatására bekövetkező növekedését feltételezhetjük, bár a csődök száma is jelentősen emelkedett. (Ebben az évben Miskolcon a 124 beszüntetés mellett 176 új vállalkozás keletkezett.³) A kereskedelemben ennél látványosabb a mozgás (e szektorban, mint tudjuk, a zsidóság még inkább érdekelt volt), mivel e szakmában egy évvel a világháború kitörése előtt a 86 beszüntetés mellett 220 új vállalkozás indult.⁴ (Egyébként egy-egy csődeljárás, amit időnként maga a kereskedő kezdeményezett, nem feltétlen jelentette az üzlet végleges felhagyását.⁵)

Tekintsük előbb a miskolci kisiparosságot az I. világháborút megelőző évtizedekben. (A következő adatok segédszemélyzet nélkül jelölik azokat az önálló iparosokat, akik valamiféle nyilvántartásban szerepeltek. Ezért nem vehettük figyelembe az ipar engedéllyel nem rendelkező iparűzők egyre növekvő számát. Ezt viszont ellensúlyozza, hogy szintén sokan hagytak fel iparukkal, vagy szüneteltették úgy, hogy azt nem jelentették be.) 1885-ben a legnépesebb csoportokat a szabók (47) és a cipészek (43) alkoták, s éppen ezekben a preindusztriális szakmákban volt a zsidóság arányszáma rendkívül magas.⁶ Ezt támasztják alá a vizsgált izraelita anyakönyvek foglalkozásra vonatkozó adatai is, amelyekből fontos arányokra következtethetünk: 1896-ban vagy 1904-ben pl. a zsidó kisiparosságnak kb. 20–22%-a szabóként és kb. 15–17%-a cipészként dolgozott.⁷

E szolgáltató szakmák voltak azok, amelyek a legkisebb méretekkel s a legkevesebb segéddel vagy segéd nélkül működtek, mégis, a helyi igényekhez leginkább alkalmazkodva, stabilitásukat a dualizmus időszakában végig sikeresen megőrizték. Annak ellenére, hogy számuk lényegesen növekedett, mivel 1913-ban már 120 cipész és cipőfelsőrész-készítő, illetve 143 szabó szerepelt a miskolci nyilvántartásokban.⁸ (Említsük meg, hogy ezek a szakmák, éppen a zsidóság térfoglalásával párhuzamosan, jelentős átalakuláson mentek keresztül. Az izraelita szabók és cipészek ugyanis a legújabb városi divathoz igazodva „modernizálódnak” igényeket elégítettek ki. Ezzel szemben pl. a „magyar szabók” kategóriájába tartozó kisiparosok, akik között alig-alig találunk zsidó származásút, a hagyományos igényeket csak a hagyományos színvonalon tudták biztosítani.)

A régi kézműves szakmákban (csizmadia, szíjgyártó, rézöntő, bádogos, kefekötő stb.) ugyancsak magas a zsidóság arányszáma: 1896-ban az összes izraelita kisiparosnak kb. 20–25%-át adták.⁹ S ha el is fogadjuk, hogy e preindusztriális foglalkozások az or-

3 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése. (A továbbiakban KIJ.) 1902., 1903., 1914. (Bm.Lt. IX. 201. A kereskedelmi és Iparkamara iratai.)

4 KIJ. 1914. (Uo.)

5 *Dobrossy I.* tanulmánya egy csődeljárást is közöl (részletes vagyonkimutatással) Hochmann Ignác fakeskedő ellen. Ebben szemléletes képet kapunk a kereskedő rendkívül kiterjedt üzleti kapcsolatairól és anyagi helyzetéről is. Kereskedelmi kapcsolatok és hitelviszonyok Miskolcon a 19. század végén. HOM.Évk. XIII–XIV. (Szerk.: *Szabadfalvi J.*) 1974-75. 345–57.

6 Miskolci kalauz. Naptár az 1885. évre. (szerk.: *Váncza M.*) 66-73.

7 Születési anyakönyvek 1896., 1904. (Az apa foglalkozása). A Miskolci Izraelita Hitközség Iratai.

8 Ellenzék naptára az 1913. évre. Kereskedők és iparosok Miskolcon. Miskolc 1913. 163-93.

9 Születési anyakönyvek... 1896. (Uo.)

szágos tendenciákat tekintve hanyatlanak, sőt egyikük-másikuk teljesen el is tűnik, Miskolcon azonban a századfordulós évtizedekben még őrzik viszonylagos önállóságukat és stabilitásukat. (Egyik legnépesebb szakma továbbra is a csizmadiáké, amely a zsidósággal körében különösen nagy népszerűségnek örvendett.¹⁰)

A helyi fogyasztásra épültek, ezért stabilizálódni, fejlődni tudtak az élelmiszeriparhoz kapcsolódó tevékenységek. Már 1885-ben 37 mészáros és 16 péket regisztráltak, majd 1913-ra további jelentős növekedés tapasztalható (54 hentes és mészáros, 35 pék¹¹). S mivel ezek a foglalkozások is állandó és viszonylag magas jövedelmeket biztosítottak, itt is sok izraelita iparossal találkozhatunk. (1896-ban a zsidó kisiparosok kb. 20–22%-a dolgozott ezekben a szakmákban.¹²) Annál inkább, mert a pékségek egy-egy malomhoz vagy az izraelita terménykereskedőkhöz is kapcsolódhattak (azok üzemeltették), a mészárosokkal kapcsolatban pedig tudjuk, hogy a miskolci zsidóság az 1700-as évek végén már kocsmával egybekötött mészárszékbérlettel rendelkezett, az 1810-es években a város 4 mészárszéke közül 2 az ő kezükben volt, s ebben az időben az izraelita hitközség önálló kóser mészárszéket is üzemeltetett.¹³ Mindez azt jelenti, hogy a zsidó mészárosok kezdettől fogva értékesítési-kereskedelmi feladatokat is elláttak.

A további iparszakmákban egészen más arányok jellemezték a zsidóság szerepét. A vas- és a fémiparban (a lakatosok és a kovácsok között pl.) jóval alacsonyabb az izraeliták részvétele. Igaz, ezek összlétszáma sem túlságosan magas Miskolcon (1885-ben 15 lakatos, 11 kovács, 1913-ban 30 lakatos és 20 kovács¹⁴), mégis szembetűnő, hogy a zsidó kisiparosok között alig találunk ezen szakmabelieket (arányuk 1896-ban kb. 7–8%).¹⁵ Mindez összefügg azzal, hogy bár ezek az ipari „vállalatok” (műhelyek) nagyobb méretűek voltak, s az előbbiekhöz viszonyítva több (4-5) segédet is alkalmazhattak, mégis a múlt század utolsó évtizedeiben ezek kerültek a legkedvezőtlenebb helyzetbe: a gyáripar versenye ugyanis őket sújtotta a legközvetlenebbül, ezért egyre kevesebb munkaalkalom kínálkozott számukra, illetve termékeik iránt nagymértékben csökkent a kereslet.

Sok tekintetben hasonló helyzet jellemezte az egyes, elsősorban az építőiparral kapcsolatos faipari szakmákat, ahol ugyancsak alacsony volt az izraelita iparosok számaránya (pl. az ácsok vagy az asztalosok között). Ezen iparűzőket ráadásul a nyersanyag drágasága is sújtotta, csakúgy mint a bőripar egyes foglalkozásait. A tímár- és a szűcsiparosok mindenekelőtt emiatt kerültek egyre nehezebb helyzetbe, számuk is jelentősen csökkent. (1885-ben 10 szűcsöt és 26 tímárt regisztráltak, 1913-ban már csak 9-et, illetve 8-at.¹⁶) S már nem meglepő, hogy ezen szakmákban is csak néhány izraelita kisiparost találunk.¹⁷

Persze a felsorolt problémák – a tőkehiány, a nyersanyag drágasága, a szakképzetlenség, a magas önköltségek s mindebből adódóan a magas árak, esetleg a termelőkapacitások kihasználatlansága – a múlt század utolsó évtizedeiben általánosan jellemezték a miskolci kis- és középipart. Mégis úgy tűnik, hogy az izraelita iparosság azokban a

10 A miskolci Ipartestület évi jelentései 1885-1926. Jelentés az 1904. évről. A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára (a továbbiakban HTD) 53.2740.1.1-17.

11 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára ... uo.

12 Születési anyakönyvek ... 1896. (Uo.)

13 *Marjalaki K. L.*: A miskolci mészáros céh 400 éves múltja. Miskolc 1925. HTD. 53.3278.1.

14 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára ...uo.

15 Születési anyakönyvek ... 1896. (Uo.)

16 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára ... uo.

17 Születési anyakönyvek ... 1896. (Uo.)

szakmákban volt elsősorban képviselve – ebben korábbi tendenciák is közrejátszottak –, amelyek stabilitásukat jobban megőrizték. S ez különféle előnyöket biztosított: pl. hitelképesebbek voltak, ezáltal könnyebben juthattak a kisipar számára egyébként nehezen hozzáférhető, ám létfontosságú kölcsönökhöz, mint a keresztyén iparostársaik. (Mindez az üzem tartós fennmaradását, a fejlesztés lehetőségét, illetve a tulajdonos biztos megélhetését jelentette.)

Elsősorban a zsidóság igényeit szolgálta az 1904-ben megalakult Miskolci Ipari Hitelszövetkezet, amely a kamara támogatását élvezte, s amelynek keretében pl. a szabóiparosok (láttuk, közöttük különösen sok volt az izraelita) a munkalehetőségek biztosítására önálló szakcsoportot is létrehozhatottak. A szövetkezet segítette a kisiparosok számlaköveteléseinek behajtását (1904-ben 40 660 koronát hajtott be), tagjai anyagbeszerzését támogatta, ezenkívül az iparosok további érdekcsoportokba szervezésével és önálló takarékbetétügyletekkel is foglalkozott.¹⁸ Látjuk tehát, hogy a szövetkezetnek többféle funkciója volt, amelyek közvetve vagy közvetlenül a vállalkozásokat segítették, illetve ösztönözték. (Az sem véletlen, hogy Miskolcon, a keresztyén polgárság igényeit kielégítendő, majd külön keresztyén hitelszövetkezet is létesült.)

Az említett stabilitást támasztja alá, hogy az izraelita ipartársulat vagyona ezekben az években is folyamatosan emelkedett, és 1909-re csaknem elérte a 25 000 koronát.¹⁹ Igaz, ebben közrejátszott a leggazdagabb zsidó polgárok mint pártoló tagok anyagi támogatása is, a társulat azonban nagy összegű alapítványokat tett, egyre több pénzt fordított betegsegélyezésre és egyéb jótékony célokra (1910-ben pl. egy menház alapításának gondolatával 24 000 koronáért vásárolt telket és házat), a szakképzettség fejlesztése érdekében tanulmányutakat szervezett.²⁰ Mindez arra utal, hogy az izraelita iparosok többsége a miskolci kis- és középiparosság jobb módú, vagyonosabb csoportját alkotta, ami az érdekképviseltek számára is kedvezőbb működési feltételeket biztosított. (Ezt azért hangsúlyozzuk, mert az egyéb ipartársulatok általában jóval szerényebb vagyonnal rendelkeztek, az építő- és fémmunkások ipartársulata pl. vagyontalan volt²¹, s nem egy közülük a múlt század végére a „csendes elhalás stádiumába” jutott, bár önállóságukat minden eszközzel igyekeztek megőrizni.)

Az 1884-ben létrejövő és önrendelkezési jogot nyerő Miskolci Ipartestület életében is jelentős változások történtek a századfordulós évekre. Az alakuláskor kb. 1000, rendkívül rossz anyagi helyzetben lévő kisiparos volt a tagja, akik között csak néhányan rendelkeztek tehermentes, ám szerény vagyonnal.²² Az 1887-es közgyűlésen viszont az izraelita Kohn Fülöp női szabó már a kontár varrónők, az ipartestület pedig általában a kontárok megrendszabályozását indítványozta.²³ Mindez két dologra utalhat. Egyrészt az ipartestület tagjainak lassú anyagi (gazdasági) megerősödésére, illetve gyarapodására. Természetesen ez nem minden tagra volt jellemző, amit alátámaszt, hogy az 1890-es évektől már a vagyoni állapotnak megfelelően határozták meg a tagdíjaikat, amelyek jelentős része folyamatosan behajthatatlan volt. (1904-ben több mint 2000 koronáról le kellett mondania az ipartestületnek.²⁴) Ennek ellenére – s ez az első következtetésünket

18 KIJ. 1904. (Uo.)

19 A miskolci Egyesült Izraelita Ipartársulat 100 éves történetének rövid ismertetése 1836-1936. Összeállította: Singer M., Rosenberg M. HTD. 53.3568.1.

20 Uo.

21 KIJ. 1913. (Uo.)

22 A miskolci Ipartestület évi ... Jelentés az 1885. évről. (Uo.)

23 A miskolci Ipartestület 50 éves múltja. Közli: Kovács L. Miskolc 1935. HTD. 53.3550.1.

24 A miskolci Ipartestület évi ... Jelentés az 1904. évről. (Uo.)

támasztja alá – 1898-ban a szervezetnek lehetősége nyílt arra, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezet alapító részvényeiből jegyezzen, s az 1904-es vagyonkimutatása is a tagok anyagi gyarodására utal: igaz, az adósságok, illetve a hátrálékok összege 46 067 koronát tett ki, a testület vagyona viszont (ingatlanokban, földben, takarékpénztári betétekben és értékpapírokban) meghaladta a 65 000 koronát.²⁵ (Mindez azt is jelzi, hogy az iparosság vagyoni differenciálódása a dualizmus évtizedeiben jelentősen előrehaladt, ami a társadalmi és a foglalkozási csoportok nagyobb mérvű átrendeződése, illetve a vertikális tagolódás, a le- és felfelé irányuló további kölcsönös mozgások számára is alapot teremtett.)

A másik következtetésünk – s ez az eddigiekkel összefügg –, hogy a múlt század végén a zsidó iparosok egyre nagyobb számban képviseltették magukat az ipartestületben. Az 1904-es névsort vizsgálva azt látjuk, hogy azon szakmabeliek részvétele a legmagasabb arányú (cipészek, csizmadiák, szabók, mészárosok), akik között leginkább jelentős volt az izraeliták száma.²⁶ Ez egyfelől természetes folyamat, amely a miskolci iparosok gazdasági szerepének növekedését mutatja, ugyanakkor arra is utal, hogy a Kereskedelmi és Iparkamara, amelyben a zsidóság túlsúlya és abszolút befolyása volt jellemző, a teljes gazdasági liberalizmus talaján állva, egyre inkább a kereskedők érdekeit képviselte, ami mind erősebben ütközött a kis- és a középiparosok érdekeivel. (Az ipartestület a múlt század végén pl. folyamatosan tiltakozott a sok vásár ellen.²⁷ Ez ugyanis kedvezőtlen volt a vásározni kényszerülő (!) iparosok számára, mivel eközben iparukat elhanyagolták, ráadásul áruikat kénytelenek voltak rendkívül alacsony áron értékesíteni, ezért bevételeik a költségeket is alig-alig fedezték. Ezzel szemben a kereskedőknek, illetve a vásárbérlőknek, akik között szintén többségben voltak az izraeliták, érdekük volt a vásárok számának növelése.) Nem véletlen tehát, hogy a miskolci ipartestület többször is a kereskedelmi miniszterhez fordult, hogy az a kamarát szorosabb együttműködésre, a felmerülő ellentétek megoldására, összességében a kisiparosság valószínű érdeképiseletének biztosítására utasítsa.²⁸

Ugyancsak a valós érdeképiselet s még inkább a különböző intézményekhez kötött gazdasági és kulturális igények megvalósítása reményében alakult 1904-ben a Miskolci Iparoskör (alapító tagnak az minősült, aki 100 korona alapítványt tett), amelyben szintén fontos szerep jutott az izraelita iparosoknak. Ráadásul e szervezet minden bizonnyal közvetlenebbül kapcsolódott a kamarához: ez ugyanis, iparos szakosztálya javaslatára, 200 koronával alapító tagja lett az új testületnek.²⁹ (Látjuk tehát, hogy a miskolci iparosságnak a dualizmus évtizedeiben több érdeképiseleti szerve is alakult, amelyeknek a különböző részérdekek mentén egymást kiegészítve, ugyanakkor egymással ütközve, a város iparosainak nagyobb részét sikerült lefedniük. S ez az ipar fejlődése szempontjából is döntő jelentőségű volt.)

Ezek után nézzük az izraelita kis- és középpolgárság (illetve a nagypolgárság) még jelentékenyebb csoportját, a kereskedőket a dualizmus évtizedeiben. Természetesen ezek a kategóriák sem egységesek, mivel a társadalmi és a vagyoni helyzet, az üzletvi-

25 Uo.

26 Uo.

27 KIJ. 1890. (Uo.)

28 A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara Jegyzőkönyvei. (A továbbiakban KIJegy.) 1890. (Bm.Lt. IX. 201. A Kereskedelmi és Iparkamara iratai.)

29 KIJegy. 1908. (Uo.)

tel módja stb. alapján számos, egymáshoz kapcsolódó és egymással éles érdekellentétbe is kerülő réteget különíthetjük el.

Először azokat a kereskedőcégeket kell említenünk, amelyek vagyonuk alapján alig különböztek a legnagyobb, esetleg részvénytársaságokká formálódó vállalatoktól. (Pontos statisztikai elkülönítésük sem igen lehetséges, annál inkább, mert szinte valamennyien szerény keretek közül indultak és mert profiljuk, méretük, illetve befolyásuk is rövid időközönként módosulhatott.)³⁰ Említsünk néhány ilyen, modellértékű izraelita kereskedőséget. (Ezek száma a 19. század utolsó harmadában jelentős többségben volt a keresztény cégekkel szemben.)

Az egyik legrégebbi terménykereskedő vállalatot 1861-ben alapította Feuerstein Mór, amely néhány évtized alatt Miskolc egyik vezető és nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező termény-, főzelék- és magnagykereskedése lett. (1885-től volt hivatalosan cégtulajdonostárs az üzletet továbbvivő fiú, Feuerstein Izidor.³¹)

A Grünfeld Ignác Fia szesznygyereskedő cég története is tipikus. 1805-ben indult gyapjúkereskedésként (!), majd apáról fiúra szállva 1846-ban Grünfeld Igánc révén szeszkereskedelemmel bővült, ezt követően egy malommal, s hogy teljes legyen a vertikum, sertéshizlalással is. (Ilyen fokú integrációt a legnagyobb magyarországi izraelita családoknál láthatunk.) A fiú, Győri Ödön (tehát egy névmagyarosítás is lezajlott) már az egyik legtekintélyesebb alakja a miskolci polgárságnak, aki később a Miskolci Terménycsarnoknak lesz az elnöke. (Ennek felállításáért hosszú ideig fáradozott a kamara.)³²

A legkorábban, 1855-ben alapított fakereskedő cég Engel Sámuel nevéhez fűződik. Szintén szerény méretekkkel és üzletvitellel indult, majd fokozatosan behálózta egész Észak-Magyarországot, közben több helyen saját gőzfűrésztelepet létesített, ezáltal könnyebbé vált a szállítás, és a fa feldolgozására is lehetőség nyílt.³³ Az 1886-ban alapított Neumann Ármin-féle épületfa-kereskedés, az előbbi céghez hasonlóan, külföldi piacokkal és vállalatokkal is kapcsolatba került, s olyan kereskedelmi társasággá fejlődött – több más helyi izraelita céghez hasonlóan –, amelynek tagjai, illetve társtulajdonosai Magyarország különböző városaiban (Miskolctól akár több száz kilométerre) laktak, ezáltal szerte az országban képviselték a vállalkozást, s szerezték a piacot számára. Végül említést érdemel a Friedländer Jónás által 1897-ben alapított fakereskedés, amely hamarosan a fa kitermelésével is foglalkozni kezdett.³⁴

A vizsgált időszakban a rőfösáru-kereskedők között a legjelentősebb szerepet a Rosenberg Gyula és Testvére női divat, vászon- és textilkereskedés töltötte be. 1888-ban, tehát viszonylag későn alakult (ennek megvolt az előnye, hiszen pl. gyors tőkefelhalmozást tett lehetővé), hamarosan azonban rendkívül fejlett háziipara jött létre. (E tekintetben nem az egyetlen izraelita rőföskereskedés, ami a nagyobb kereskedőcégek és a bedolgozó kisiparosok, pl. a szabók közötti közvetlen kapcsolatot, illetve a szoros érdekközösséget mutatja.) A vállalkozás nemcsak a kisiparral, hanem a gyáriparral is

30 Rendkívüli rugalmasság jellemezte tehát az izraelita kereskedőcégeket, amelyek tőkeérdekeltsége a gazdasági élet más területeire is kiterjedt. Ezért nehéz valamennyiüket a gazdasági struktúra megfelelő szintjein elhelyezni, s ezért mutatunk be olyan cégeket is, amelyek a vizsgált idősokra már nagykereskedéssé fejlődtek. Vö.: *Csiki T.*, i.m. 302-303.

31 A miskolci kereskedelem és a miskolci Kereskedelmi Testület története. (Szerk.: *Ferenczi K.–Dancz Gy.*) Miskolc 1925.175.

32 Uo. 179-80.

33 Uo.178.

34 Uo.149.

üzleti viszonyba került. A Rosenberg cég lett a tulajdonosa ugyanis a győri (!) textilgyár által alapított miskolci rőfösáru-üzletnek, amely a Merino gyapjúkereskedelmi részvénytársaság fiókjaként elsősorban a kiskereskedelmi forgalmazást részesítette előnyben. A vállalatot Rosenberg Ferenc irányította, s nyilvánvaló, hogy áruik, a látott üzletvitel következtében, lényegesen olcsóbban juthattak el a fogyasztókhoz.³⁵ Később további változásoknak, illetve gyarapodásnak is tanúi lehetünk, mivel 1912-ben az egyik társtulajdonos, Rosenberg Géza önálló szőnyegáruházat alapított, majd a világháború után (1920-ban) a cég három alkalmazottja létrehozta az Ecker, Klein, Sugár textilkereskedést.³⁶ (Ez is rendkívül jellemző pályafutás, illetve jellegzetes cégalapítás volt.)

Sorolhatnánk tovább a múlt század utolsó negyedében, illetve a 20. század első évtizedében alakult izraelita textilüzleteket, kötött- és szövöttáru, rövid- és divatáru- stb. kereskedéseket. Ezek a szakmák rendkívül népszerűek voltak a zsidóság körében, s ezen üzletek többsége hasonló utat bejárva (azonos üzletkörrel, a megyehatárokon túlmutató piacokkal, kisebb-nagyobb bedolgozó hálózattal) stabil és erős középpolgári státust biztosított a tulajdonosoknak.

Ugyanez jellemezte a fontosabb izraelita cipőüzleteket is, egyedi viszont, hogy az 1911-ben alapított Gerhard Jenő-féle cipőáruházhoz egy 40 munkást alkalmazó műhely is tartozott.³⁷ (Ennek ellenére joggal feltételezhetünk a zsidó textil-, illetve cipőkereskedések, valamint az izraelita szabó- és cipészkiparosok ugyancsak nagy száma között összefüggést.)

Az óra- és ékszerészüzletek nagyobb része szintén a zsidó kereskedők kezében volt (a Wächter Adolf és Fia cég pl. 1885-ben alakult, miután Wächter végigjárta a segédi majd az üzletvezetői lépcsőfokokat³⁸), csakúgy mint a könyv- és papírkereskedések. A Ferenczy-féle cég története 1835-ig nyúlik vissza, amely idővel könyomdával és litográfiával gyarapodott, továbbá számos fióközletet hozott létre Losoncon, Nyíregyházán, Rimaszombatban és Egerben is. 1869-ben héber könyvek terjesztőjeként, illetve könyvkötőként kezdte pályáját Miskolcon Stamberger Bernát, akit azért érdemes megemlítenünk, mert számára ez fontos, a vallásához kötődő tevékenység volt (egyéb, a zsidó rituálékhoz szükséges cikkek is árusított), amit idővel az egész országra kiterjedően folytatott. Később, 1880-ban egy modern nyomdát is berendezett, s egyik legfőbb szállítója lett a városi üzletvezetőségeknek és a közhivataloknak is.³⁹

Rendkívül gyorsan és teljes körűen váltották fel az izraelita fűszerkereskedők görög társaikat abban a történeti periódusban, amikor ezekben a szakmákban is jelentős fellendülés és specializálódás indult. Igaz, ezek a cégek általában kisebbek voltak, és szerényebb üzletvitellel rendelkeztek, sőt nem egy közülük átmenetet jelentett a gazdasági struktúra alsóbb szintjein elhelyezkedő vállalkozások felé.

A miskolci kereskedők következő csoportját azok a még szintén önálló és állandó üzlettel rendelkező, megtelepedett kiskereskedők alkották, akik mindvégig megmaradtak a szűk üzletvitel, a kicsiny méretek (legfeljebb a családtagok segédkeztek), a szerény haszon, illetve az állandó anyagi-egzisztenciális bizonytalanság keretei között. E vállalkozások azonban, pusztán létükkel, kellemetlen konkurenciát okoztak a stabilabb cégeknek, annál inkább, mert számuk a múlt század utolsó harmadában folyamatosan

35 Uo. 155-56.

36 Uo. 170.

37 Uo. 159.

38 Uo. 151.

39 Uo. 172.

emelkedett. Igaz, nehéz körülhatárolni, illetve statisztikailag meghatározni ezeket, mégis feltételezhetjük, hogy egyre nagyobb részét alkották a miskolci kereskedőknek. S az előző kategóriához hasonlóan, közöttük is magas volt az izraeliták aránya. Elsősorban a zsidóság azon rétegének, amelynek rosszabb pozícióból indulva, kevesebb esélye és lehetősége volt arra, hogy anyagi helyzetét a gazdasági hierarchia adott szintjén stabilizálja. Miként a cégbeszüntetések gyakorisága mutatja, ez sokaknak nem sikerült, mások egyik napról a másikra éltek, s csak kevesen tudtak valamennyi vagyont (tőkét) összegyűjteni. Ezen kereskedések profílja ugyancsak változatos volt (sokféle áruval próbálkoztak), elsősorban azonban a rőfösök, a fűszerkereskedők, illetve az archaikussá váló, elavult vegyeskereskedések között szerepeltek nagy arányban. S persze a szatócscok jelentős része is izraelita volt. A szatócscüzetek a múlt század végén gombamód szaporodtak Miskolcon, számuk 1890-ban 110–120 között lehetett, majd 1913-ban már kb. 150 szatócsc szerepelt a nyilvántartásokban. (Ez az összeírt kereskedőknek több mint 20%-a.⁴⁰) Végül, a zsidó kereskedők közötti arányukat, a vizsgált anyakönyvek alapján, a 19. század utolsó évtizedeiben folyamatosan kb. 25–28%-ra becsülhetjük.⁴¹

A miskolci kereskedők újabb csoportját az üzlettel nem rendelkező, illetve állandó mozgásban lévő ügynökök, alkuszok, kofák, piaci árusok és házalók alkották. Igaz, az előzőekben látott kiskereskedők, szatócscok stb. jelentős része ugyancsak rákényszerült a piaci árusításra vagy a házalásra is, de ez a réteg más szempontok alapján sem tekinthető egységesnek. Az ügynökök, illetve a házalók egy része ugyanis a nagyobb kereskedővállalatokhoz kötődött, azok megbízottja volt, ezért nekik sikerült a gazdasági hierarchiába beépülve, helyzetüket stabilizálni. Természetesen ezek többsége szintén izraelita volt (1913-ban összesen 45 ügynököt regisztráltak⁴²), csakúgy mint azoknak a kofáknak, piaci árusoknak, ócskásoknak, házalóknak stb., akik senkihez sem kötődtek, ezért preindusziális keretek között maradvá, rendkívüli elmaradottság és anyagi bizonytalanság jellemezte őket. Folyamatos eladósodás és csődvészély fenyegette őket, mivel szűk vevőkörük megtartása érdekében, a számukra rendkívül kedvezőtlen inkasszó ellenére is, gyakran hitelben kényszerültek eladni áruikat (elsősorban a kisebb településeken). Számuk a múlt század végén, e század elején mégis állandóan emelkedett a városban: az anyakönyvek alapján az összes izraelita kereskedőnek mintegy 20–24%-át alkották.⁴³

Nem véletlen, hogy a kamara, amely a „beérkezett”, gazdaságilag megerősödött kereskedők érdekeit képviselte, többször arról panaszkodott, hogy a házalás teljesen kinőtt egykori kereteiből, a megengedhető gyakorlatból s a régi szabályok alól. Azt ugyan elismeri, hogy e tevékenység mellett felhozhatók gazdasági és szociálpolitikai érvek is, de elítéli, hogy a házalás szinte valamennyi árufajtára kiterjedve „vad” versenyt kelt az egyébként is szűkös fogyasztótáborért.⁴⁴ (Ráadásul ez a verseny alaposan leszorította az árakat.) Emellett a kamara az ellen is tiltakozott, hogy idegen házalók, továbbá iparúzők megjelenhetnek a piacokon, káros konkurenciát okozva a helybelieknek.

Ezeknél azonban a századforduló tájékán már nagyobb versenytársak is adódtak a miskolci kereskedők számára. Részben a budapesti kereskedőcégek egyre erőteljesebben kiépülő ügynökhálózatára gondolhatunk, részben a fogyasztási szövetkezetek

40 Ellenzék naptára... uo., illetve Dobrossy I. idézett tanulmánya is foglalkozik a szatócscok helyzetével: 336–38., továbbá KIJ.1890. (Uo.)

41 Születési anyakönyvek ... 1896.,1904. stb. (Uo.)

42 Ellenzék naptára ...uo.

43 Születési anyakönyvek ... 1896., 1898. stb. (Uo.)

44 KIJ. 1898., 1902. (Uo.)

versenyére. Ez utóbbiakkal sokat foglalkozott a kamara, hangoztatva, hogy a szövetkezetek „retrográd politikai és társadalmi célkitűzések eszközei és veszélyes etnikai, felekezeti (!) áramlatokkal” állnak összefüggésben.⁴⁵ A kamara szerint az alakuló szövetkezetek ezért nem elsősorban tagjaik gazdasági és szociális érdekeit képviselik, hanem pusztán üzérkedő kereskedelmi vállalatok, amelyek gyengítik az egyébként is nehéz helyzetben lévő detaikereskedelmet, de kellemetlenek a nagykereskedelem számára is. Ráadásul – mondja nem alaptalanul a kamara – amíg a kereskedőket szigorú adótörvények és helyi illetékek sújtják, addig a fogyasztási szövetkezeteket adó- és illetékkezdvezményekkel felülről támogatják. Ily módon – vonja le a következtetést a testület – a kereskedelmi pályák, amelyek sohasem voltak igazán népszerűek a magyar középosztály számára, még inkább perifériára fognak szorulni, s tagjaiknak gazdasági erősödése sem valósulhat majd meg.⁴⁶

A Kereskedelmi és Iparkamara eltúlozta a fogyasztási szövetkezetekkel szembeni aggodalmát. Ezek ugyanis, különösen működésük kezdetén, nem jelenthettek igazi veszélyt a már kiépült üzlethálózattal rendelkező nagykereskedelem számára, a kiskereskedőknek (a házalóknak, a szatócsoknak, stb.) pedig sokkal inkább saját sorsútsáik jelentették a konkurenciát. Nem tételezhetünk fel közvetlen politikai szándékot (politikai antiszemitizmust) sem a szövetkezetek mögött. Nem azért, mert az etnikai-felekezeti asszimiláció olyannyira előrehaladt volna Miskolcon a századfordulós évekre. (Ez, miként majd a két világháború között látható, a politikai antiszemitizmus számára nem is igen volt szempont.) Egyszerűen arról van szó, hogy a fogyasztási szövetkezetek, amelyek valóban a fogyasztók érdekeiért és a kereskedelem modernizálásának célkitűzésével alakultak, törvényszerűen kerültek érdekelletébe a kereskedőosztállyal. Azzal, amelynek abszolút többségét Miskolcon is az izraeliták alkották. (Egyébként semmilyen jellegű felekezeti konfliktusról nincs tudomásunk a múlt század utolsó évtizedeiben, és a polgármesteri jelentések is a vallások közötti békés együttélésről számolnak be.) A szövetkezetek részére nyújtott állami, illetve városi támogatások pedig nem politikai, hanem az említett gazdasági okokból történtek. (Ne feledjük, a törvényhatóság a kamarát is támogatta anyagilag, és hasonló adókezdvezményt biztosított egyes izraelita iparvállalatok alakulásakor.)

A miskolci kereskedők érdekképviseleti szervezettsége a dualizmus korszakában rendkívül gyorsan fejlődött magas szintre. Nem véletlen, hogy az 1860-as évek végén, amikor a zsidóság nagyarányú térhódítása kezdődött a gazdasági életben, alakult meg az izraelita Koós Samu vezetésével a Kereskedők és Kereskedőifjak Egylete, amely a társadalmi életre s az ifjúság „felkészítésére” is nagy gondot fordított.⁴⁷

1875-ben kezdte meg működését a Miskolci Kereskedelmi Testület, amelynek célkitűzései között szerepelt a város gazdasági, kereskedelmi, pénzforgalmi, közlekedési és iparvállalati helyzetének fejlesztése, a régi liberális felfogás szerint a tagok vagyonosodásának előmozdítása céljából. (A szervezetbe beléphettek az ipar és a hitelélet képviselői, ami ugyancsak a kereskedelmi, az ipari és a banktőke szoros összefonódására utal.) Emellett mint minden izraelita többségű gazdasági egyesület, e testület is nagy gondot fordított a betegségyélezésre (1891-ben alakult meg a miskolci kereskedelmi betegségyélező pénztár), a kereskedőtanoncok és a segédek szakképzésére, illetve arra, hogy tag-

45 Dobrossy I.: i. m. 336-37.

46 KII. 1900., 1902. (Uo.)

47 A miskolci kereskedelem és ... 65.

jai egyre fontosabb szerepet tölthessenek be a város társadalmi-kulturális életében.⁴⁸ (Ezáltal szakmájuknak is nagyobb elismertséget és tekintélyt remélhettek.) Elsősorban a Kereskedelmi Testület érdeme a kamara megalapítása (ennek vezetősége is innen verbuválódott), amely rövid időre háttérbe szorította létrehívóját. Újabb fellendülése az 1880-as évek végétől kezdődött (különböző szakosztályok kezdtek meg működésüket), s ekkor válik a Kereskedelmi Testület a stabil, állandó üzlettel rendelkezők képviselőjévé. (A kereskedők számának növekedése következtében a verseny kielemeződött az egyes érdekcsoportok között.) Mindez nem zárta ki, hogy a tagok között különböző vagyoni helyzetűek legyenek: a szervezetben ugyanis helyet kaphattak, s a legalacsonyabb tagdíjakat fizették a csekély forgalmat lebonyolító és a családtagokon kívül más segídet nem alkalmazó kereskedők is.

Az izraelita Schrecker S. Lipót munkálkodása nyomán, a múlt század legvégén alakult meg a Miskolci Kereskedők és Gazdák Köre, amely a vagyonosabb rétegek érdekképviseleti szerveként működött. A legteljesebb kereskedelmi szabadverseny (minden ipari árura és mezőgazdasági terményre kiterjedően), illetve az iparszabadság talaján állt, megalakulása a miskolci izraelita tőke mezőgazdasággal való kapcsolatát, illetve a kereskedő- és a gazdaérdekek közelítésének szándékát is jelzi.⁴⁹

Ugyancsak a dualizmus éveiben erősödött meg a gazdasági pozícióit megszilárdítani képtelen, vagy a gazdasági hierarchia adott szintjeiről kiszoruló kiskereskedők szervezkedése. Ők alakították meg pl. a Miskolci Kiskereskedők Ipartársulatát, továbbá más egyesületeket, amelyekben a környék kiskereskedői is helyet kaptak. De önállóan szervezkedtek a szatócsok, miként a kereskedelmi tisztviselők és az alkalmazottak is.

Mindez azt mutatja, hogy a kereskedelem, illetve a kereskedők tagoltsága az érdekképviselet terén is visszatükröződött: a létrejött szervezetek a város kereskedőinek többségét ugyan lefedték, hatékonyan azonban csak némelyikük (a vagyonosabb, a gazdaság fontosabb pozícióit betöltő tagsággal rendelkezők) működhettek.

Említsünk még néhány területet, ahol a múlt század utolsó harmadában az átlagnál ugyancsak magasabb a zsidóság aránya. Elsősorban a kisebb-nagyobb vendéglővel, kávéházzal vagy csak italmérésre alkalmas helyiséggel rendelkező kávéosok, kocsmárosok stb. csoportjában. Ezek többsége közvetlen kapcsolatban állt az izraelita bor- és szesznagykereskedőkkel, akik maguk is rendelkeztek egy-egy hasonló üzlettel. A különböző szállítási vállalkozók, a fuvarosok, a bérkocsisok stb. között szintén nagy volt a zsidóság számaránya: ezek jelentős része is szoros, üzleti viszonyban volt a kereskedőkkel, amihez gyakran egzisztenciális függőség is járult.⁵⁰

Mit mondhatunk végül a miskolci zsidóság századfordulós években jellemző társadalmi-vagyoni helyzetéről. A nagypolgárságról, amely a gazdaság kulcspozícióit szerezte meg, egy korábbi tanulmányunkban részletesebben szóltunk, most csak a legnagyobb adófizetők névjegyzékének tanulságait említjük.⁵¹ Eszerint már 1885-ben a 70 legtöbb adót fizető tag között 21 kereskedő és 21 ügyvéd található, továbbá házbirtokosok, illetve iparosok szerepeltek a listán.⁵² Azon foglalkozások képviselői, amelyekben legmagasabb volt az izraeliták aránya. (Ehhez hasonló számadatok lesznek jellemzőek a következő évtizedekben is.) Az adóösszegek váltakozása pedig a rendkívül

48 Uo. 38-39., illetve a Miskolci Kereskedelmi Testület alapszabálya. (Bm.Lt. IV-1925/B 33. Egyesületi iratok.)

49 A miskolci Kereskedők és Gazdák Köre módosított alapszabályai. (Uo., IV-1925/B 35.)

50 Miskolci kalauz ... uo., illetve Ellenzék naptára... uo.

51 Csiki T.: i. m. 295-305.

52 Közli pl. a Borsod-miskolci Értesítő c. lap: 1884. 40. szám.

gyors tőkemozgásokra, illetve jövedelemnövekedésekre (vagyonmódosulásra) utalhat. Pollák Mór borkereskedő pl. 1885-ben 1400 Ft-ot, 1892-ben már 2810 Ft-ot fizetett (ezzel a második legnagyobb adófizető volt), jövedelme tehát 7 év alatt kb. megduplázódott. Hasonló ütemű növekedést ért el az említett Grünfeld cég (568, illetve 1016 Ft), Rott E. M. föld- és házbirtokos kereskedő (az izraelita hitközség 1880-as évekbeli elnöke) viszont kb. háromszorosára növelte jövedelmeit.⁵³ (A jelzett változásokat további példákkal erősíthetnénk.)

Az izraelita hitközség pénzügyi viszonyai is stabilitásra utalnak, amely, mint látuk, nemcsak a szűk nagypolgári rétegre volt jellemző a századfordulón. A hitközség maga nevezte kedvezőnek anyagi helyzetét, amit nagy beruházásai is alátámasztanak. Igaz, az iskola és a templom építésére 100 ezer korona kölcsönt vettek fel, ennek ellenére a hitközségi adók emelése nem vált szükségessé, s a járulékok is pontosan folytak be a pénztárba.⁵⁴ Ily módon a hitközség vagyongyarapodása 1901-ben – az említett rendkívüli kiadások ellenére – 31 567 korona volt (az imaszékeknél 18 631 korona), ezzel összes vagyona elérte a 474 000 koronát.⁵⁵

Nem volt rossz anyagi helyzetben a nagy múltú Chevra Kadisa Szentegylet sem, amely javarészt támogatásokból tartotta fenn magát: 1899-ben bevételei csaknem értékék a 20 000 Ft-ot, vagyona pedig, az állandó segélyezés mellett, a 90 000-et.⁵⁶

E számok mögött erős izraelita kis- és középpolgári réteget kell feltételeznünk Miskolcon. (A századfordulós években a hitközségi rendszeres adófizetők száma kb. 1400 fő.) A kereskedőknek és az iparosoknak olyan csoportjait, amelyek, bár sok esetben nem voltak modern üzletvitelűek, vagy lassan elavuló kisipari szakmákat űztek, mégis kihasználhatták a kínálkozó lehetőségeket, és be tudtak épülni a gazdasági-társadalmi hierarchia megfelelő szintjeire, kitöltve azokat a „helyeket”, amelyeket a miskolci városfejlődés is meghagyott, illetve létrehozott. Emellett ez a középosztály (a kamara is így nevezte ezeket az iparosokat és kereskedőket) mind felfelé, mind lefelé igen nyitott volt, vagyis a dualizmus évtizedeiben biztosított állandó mobilitása, ami a társadalom egészének átalakulása szempontjából bírt jelentőséggel.

Igaz, a miskolci zsidóságnak volt egy olyan rétege is (elsősorban a kiskereskedők, illetve a Szeferd imaegyesület tagjai között), amely már a világháború előtt „elvesztett” a polgárosodás számára, sőt egzisztenciáját sem tudta tartani. A századforduló tájékán kb. 200 olyan szegény és keresésképtelen család élt az izraelita hitközség kebelében, amely többnyire koldulásból tartotta fenn önmagát.⁵⁷ Ezzel függ össze, hogy a hitközségnek szegényügyi bizottsága is működött, amely előbb önadózás útján kívánta a gazdagabb tagokat adakozásra ösztönözni, utóbb kötelező adókat rótt ki rájuk ugyanezen célból.⁵⁸

Ennek ellenére, összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a miskolci izraelita kis- és középpolgárság, miként a nagypolgárság is, haszonélvezője volt a gazdasági élet, az

53 Uo., illetve 1891. 42. szám. Külön feladat az egyes családok, miként a társadalmi kategóriák tökérejeének pontosabb, szélesebb bázisra épülő meghatározása. Ezt nehezíti, hogy az izraelita tőke egyre sokoldalúbb üzleti és vállalkozási körrel rendelkezett (a város határait messze meghaladóan), aminek minden szálát sokszor nehéz felfejtenünk. (Vö: 30. sz. jegyzet.) A tőkeakkumuláció és a vállalkozások jellegéről, miként egy-egy család modellértékű felemelkedéséről azonban csak ezáltal kaphatunk árnyaltabb képet.

54 A miskolci Izraelita Hitközség elnökségi jelentése az 1901. közigazgatási évről. Miskolc 1902.

55 Uo.

56 A miskolci Chevra Kadisa Zárszámadása az 1898-99. közigazgatási évről. Miskolc 1900. HTD. 53.2874.1.

57 A miskolci Izraelita Hitközség elnökségi ...

58 Uo., illetve A miskolci Izraelita Hitközség költségvetése az 1903. évről. Miskolc 1904.

ipar és a kereskedelem szerkezetében bekövetkező változásoknak. A régi, hagyományos háziipari szakmák csak lassan bomlottak fel, vagy szorultak háttérbe a városban, ezért ezekben a zsidóság is megtarthatta korábban megszerzett pozícióit. Ezzel szemben a dualizmus korszakában bontakozó nagyipar azokat a mesterségeket sorvasztotta, amelyekben az izraeliták hagyományosan nem vállaltak szerepet (lakatosok, kovácsok stb.).

Hasonló kettősség más területeken is megfigyelhető. Alakult néhány könnyűipari (pl. textilipari) nagyüzem a városban, amelyek a háziipart ugyan gyengítették, de egy sor modernizálódó, szerelő-javító (vagy szolgáltató) iparág bővülését segítették elő. Éppen azokét, a cipészekét, a szabókét, a varrónőket stb., amelyekben a legfontosabb szerep jutott az izraelita polgárságnak. (Az urbanizáció jellegzetes szakmái ezek, miként azok a foglalkozások is, pékek, hentések, cukrászok, vendéglősök stb., amelyek ugyancsak rugalmasak és alacsony tőkealapozottságúak voltak, s ahol szintén magas volt a zsidóság számaránya.)

A dualizmus kori gazdaságfejlődés ellentmondásai a miskolci kereskedelemben is nyomon követhetők. Olyan változásoknak lehetünk tanúi az 1860-as, 1870-es évektől kezdődően, amely során egymással párhuzamosan („torlódottan”) jelentek meg és fejlődtek az új, az urbanizáció, illetve a tömegtermelés igényeihez alkalmazkodó formák (p. a nagy üzletek lerakatokkal, fiókhálózattal vagy a bolti kereskedelem stb.) és a preindusztriális jellegű, a kistermelőkkel szorosabb kapcsolatban lévő, ám állandó, stabil üzlettel nem bíró kereskedelmi tevékenységek. Mindez együtt járt a koncentráció és a szakkereskedelem (jellemzően a nagykereskedelemben), illetve a dekoncentráció és a vegyeskereskedések (mindenekelőtt a detailkereskedelemben) továbbélésének kettősségével. Ezek a dualitások tükrözték a város gazdasági-társadalmi fejlődésének sajátosságait és igazodtak ahhoz, azzal együtt, hogy a miskolci kereskedelem volumene és a kereskedelemben dolgozók száma is rendkívül gyorsan emelkedett, s lényegesen felülmúlta a helyi fejlődés igényeit. (Természetesen az 1860-as évektől Miskolc kereskedelmi-áruelosztó központ funkciója minőségileg is új szakaszába érkezett.)

Az izraelita polgárság a miskolci kereskedelem valamennyi területén vezető szerepet játszott, differenciálódását vagy anyagi megerősödését is jórészt az határozta meg, hogy annak mely formájában kapcsolódott a gazdaság vérkeringésébe. Igaz, a vertikális mozgásoknak számtalan lehetősége volt, amivel élt a miskolci zsidóság, ezzel fő hasonlóléve lehetett a kereskedelem dualizmus kori átalakulásának.

DAS ISRAELITISCHE MITTLERE UND KLEINBÜRGERTUM VON MISKOLC IN DEN JAHRZEHNTE VOR DEM I. WELTKRIEG

Die vorliegende Studie hat die Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte des mittleren und des Kleinbürgertums unter den Israeliten von Miskolc während der Zeit des Dualismus sowie die Entwicklung der einzelnen Berufsgruppen und Interessenvertretungen unter diesen zum Gegenstand. Es soll hier die Rolle etwas nähergebracht werden, die diese Gesellschaftsgruppen Ende des 19. Jahrhunderts innerhalb der wirtschaftlichen Entwicklung der Stadt sowie im Verlauf des Wandels der Handwerks- und Kaufmannsberufe eingenommen haben. Hierzu mußten notwendigerweise auch einige allgemeine Charakterzüge der gesellschaftlichen Entwicklung der Stadt Miskolc angeschnitten werden.

In der Einleitung werden ein paar Probleme zur Definierung der hier schon erwähnten Kategorien umrissen (z.B. läßt sich das mittlere und das Kleinbürgertum nach verschiedenen Aspekten bestimmen), dann wird das Handwerkertum anhand verschiedener Statistiken und anderer Konskriptionen in seiner Zusammensetzung dargestellt. (Um festzustellen, wieviele Israeliten es gab, wurden die Angaben aus den Stammbüchern der Gemeinde, aus den Unterlagen der Handwerkervereinigungen usw. zu Rate gezogen.) Auf Grund dieser wurde darauf geschlossen, daß die meisten Israeliten in jenen Berufen vertreten waren, deren Aufgabe in der Erneuerung, Ausbesserung bzw. Montage bestand (Schuster, Schneider, Näher usw.), und die am flexibelsten (am kleinsten) waren. Die mit der geringsten Hilfestellung auskamen, jedoch sich dem sich eben im Prozeß der Urbanisierung befindenden Miskolc und den sich dadurch wandelnden Bedürfnissen anpassend, nichts an Stabilität einzubüßen hatten. Ebenfalls stark vertreten war das Judentum in den mit der Lebensmittelverarbeitung verbundenen sowie mit den auf den Bedürfnissen des örtlichen Verbrauchs aufbauenden Berufen (so zum Beispiel unter den Bäckern und Schächtern bzw. Fleischern), wohingegen ihr Anteil in der Eisen- und Metallverarbeitung gering war. (Der Konkurrenzkampf in der Industrie belastete vor allem die kleinhandwerklichen Berufe.)

Im Anschluß daran werden einige Interessenvertretungen der Miskolcer Handwerker vorgestellt: wie z.B. der Kreditverband des Miskolcer Handwerks, der die Unterstützung durch die Handwerkskammer genoß und die unterschiedlichsten Aufgabenbereiche (Eintreiben von Rechnungsforderungen, Unterstützung der Materialversorgung, Sparkassengeschäfte usw.) versah, dann die um die Jahrhundertwende sehr erstarkte Miskolcer Handwerkerkörperschaft und der in der Hoffnung auf eine Durchsetzung kultureller Bedürfnisse entstandene Miskolcer Handwerkerkreis.

Hiernach wird sich in der Studie mit einer weitaus bedeutenderen Gruppe des israelitischen mittleren und Kleinbürgertums, nämlich mit den Kaufleuten, auseinandergesetzt. Doch auch hierbei handelt es sich nicht um eine einheitliche Kategorie, da hier aufgrund der Vermögenslage, der Art und Weise, Geschäfte abzuwickeln, sowie aufgrund der in den Handel einbezogenen Waren usw. die einzelnen Schichten voneinander unterschieden werden können. Eine eigenständige Gruppe bildeten jene Firmen, die sich aufgrund ihres Vermögens kaum von den größten, sich zu Aktiengesellschaften formierenden Betrieben unterschieden: Diese hatten sich meistens schon den Bedürfnissen der Massenproduktion angepaßt, verfügten über Nieder-

lassungen und ein Netz von Filialen und waren durch ihre Konzentration und ihre Tätigkeit im Fachhandel geprägt. (Viele unter ihnen standen in engen Geschäftsbeziehungen zu Heimarbeitern, Schneidern und Schustern. – Besonders hoch war der Anteil an jüdischen Textilgeschäften, Läden für Strick- und Wirkwaren sowie Kurz- und Modeartikel.) Eine weitere Gruppe unter den Händlern bildeten diejenigen, die ebenfalls ein selbständiges und ständiges Geschäft besaßen, für die aber ein eingeschränktes Geschäftsleben, eine Art Dekonzentration und eher der Handel mit Gemischtwaren typisch waren. (Unter den verschiedenen Arten von Krämern und Gewürzhändlern war der Anteil an Juden ebenfalls recht hoch.) Die ärmste Schicht unter den Händlern stellten schließlich diejenigen dar, die kein Geschäft besaßen, von Ort zu Ort zogen, auf den Märkten feilschten oder hausieren gingen.

Im Anschluß hieran werden in der vorliegenden Studie die verschiedenen Körperschaften der Miskolcer Kaufleute vorgestellt (die Miskolcer Handelskörperschaft, der Kreis der Handelsleute und Landwirte, die Innung der Kleinhändler), in denen die meisten dieser Berufsgruppen erfaßt und auch deren Gliederung widergespiegelt wurden: Von einer Effektivität konnte allein dort gesprochen werden, wo die Mitglieder auch die wichtigsten Positionen in der Wirtschaft einnahmen. Als Abschluß der Studie steht eine Untersuchung der materiellen-finanziellen Lage der israelitischen Gemeinde und der israelitischen Heiligenvereinigung, aus der ebenfalls hervorgeht, daß ein bedeutsamer Teil des jüdischen mittleren und Kleinbürgertums seinen Nutzen aus dem Wandel innerhalb des Miskolcer Handwerks und Handels gezogen haben muß: Sie fanden ihren Platz auf jenen Ebenen der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Hierarchie, die von der Urbanisierung während des Kapitalismus verschont oder aber eben geschaffen worden waren.

Tamás Csiki